

A HUMOR „FILOZÓFIÁJA”, AVAGY A KOMIKUM TRAGIKUMA

ANTAL ÉVA

Amir, Lydia B. *Humor and the Good Life in Modern Philosophy: Shaftesbury, Hamann, Kierkegaard*. New York: Suny Press, 2014, 393.

„Mi sem természetesebb, mint hogy Szókratész kéztetést érzett a kérdésre, hogy okosabbá váljék; hogy hiszékenyen minden véleményt igaznak fogadott el, és inkább a gúnyolódás és a *jó kedély* próbáját alkalmazta, semmint a komoly vizsgálatét; [...] mint minden oktalan ember, gyakran olyan bizalomgerjesztően és határozottan beszélt, mintha hazájának összes éjjeli baglya közül ő lenne az egyetlen, aki Minervának a sisakjára ült.”

J. G. Hamann: *Szókratészi érdeemes gondolatok*

Nem véletlenül választottam Hamann szemtelenül humoros Szókratész-leírását kritikám mottójául. Egyrészt, a humorról és a komikumról értekezni, tanulmányt vagy éppen könyvet írni hálás feladat. A téma kimeríthetetlen, számos megközelítésből tárgyalható, és a lelkes olvasó azt gondolhatná, hogy nem fog unatkozni. Másrészt, a szerzőnek fel kell tennie a komoly kérdést: lehet-e újat mondani a humorról, a humor elméleti megközelítéseiről, illetve annak életünkre gyakorolt jótékony hatásáról?

Lydia B. Amir most megjelent *Humor és a jó élet a modern filozófiában*¹ című monográfiája kísérlet egy olyan hiánypótló mű megírására, amely főként Lord Shaftesbury, Johann Georg Hamann és Søren Kierkegaard filozófiája és a humor kapcsolatát kutatja, miközben a három gondolkodó elméleteinek egymásrahatásával is foglalkozik. A szerző már a bevezetőben kijelenti, hogy elsősorban a humornak és a nevetésnek életünkre gyakorolt jótékony hatása foglalkoztatja (Amir, 1), de a humorra a filozófiában is hasznos eszközként tekint „az önismeret, az igazság, a racionalitás, szabadság, erény, boldogság és bölcsesség” eszméinek értelmezéseiben (uo. 3.). Ebből a kijelentésből is látszik, hogy Amir túlságosan kitágítja a vizsgálódás körét, ám sietve hozzá kell tennünk, hogy a könyv kétharmada a címben megadott három gondolkodó szövegeire fókuszál. Ugyanakkor vállaltan nem bonyolódik esztétikai, elméleti fejtegetésekbe a komikum minőségének válfajairól (irónia, nevetségesség, szellemesség), és nem adja meg vizsgálati perspektívájának elméleti keretét. Sajnálatos módon pontosan a szerzői nézőpont és kritikai szemlélet hiánya nehezíti az olvasó dolgát. Amir leginkább etikai (vallási), illetve egzisztenciálfilozófiai megközelítéssel él, azonban ez nem érvényesül következetesen. Az első két nagy részben (*Shaftesbury: a nevetségesség az igazság próbája; Kierkegaard: a humor, mint a filozófia legjava*) és a rövid intermezzóban (*Hamann — a humor és az irónia, mint a megértés kategóriái*) még összefogja az elemzéseket, a harmadik nagy fejezet viszont pszichologizáló bekezdésekre esik szét (*Humor és a jó élet*).²

A könyv első nagy egysége Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury harmadik grófjának humor-értelmezését taglalja, alcímbe téve a Lord leghíresebb gondolatának parafrázisát — „a nevetségesség az igazság próbája” (Amir, 11).³ Amir hihetetlen energiával térképezi fel Shaftesbury antik forrásait és morálfilozófiai kapcsolódásait; az alapos filológiai kutatás mindenképpen dicséretreméltó, a konklúzióban vázolt hatástörténet pedig impozáns. Shaftesbury jó életről vallott nézeteit három fogalom — az erény, a nemes enthuziazmus és a szépség — köré szervezi, hogy majd ebből kiindulva helyezze el a komikumot a filozófus eszmerendszerében. Természetesen elkerülhetetlen, hogy

¹ Lydia B. Amir, *Humor and the Good Life in Modern Philosophy: Shaftesbury, Hamann, Kierkegaard* (New York: Suny Press, 2014).

² A recenzens, sajnos, nem tud szabadulni a címben szereplő „good life” általánosságától. Hasonlóan a humor fogalmához ez sem tematizálódik a könyvben. A magyar „jó élet” fordítás az angol kifejezés mindent és semmit mondását hivatott visszaadni.

³ Lásd magyarul: Lord Shaftesbury, *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (Levél egy barátjához)*, ford. Harkányi András (Budapest: Atlantisz, 2008.), 10.

végig a jó kedély, a jókedv (*good humor*) hangsúlyozásáról legyen szó, hiszen igen nehéz egy gondolkodó összefonódó nézeteinek szétszalazása. Deista vallásosságában Shaftesbury az emberi élet tragikus küzdelmeinek elfogadása mellett a természetes optimizmust és a pozitív hangoltságú temperamentumot (vö. testnedv-elmélet, *humoralism*) célként tételezi. A 18. századi „Európa közkedvelt Platónja” (ahogyan őt Herder nevezi) az udvarias, kifinomult társasági érintkezés (*politeness*) szószólója, aki hamis szellemességgként tekint a melankolikus szatíra műfajára. Kétfajta nevetést különböztet el, melyek közül csak az egyik a jó kedély, a humor nevetése, a *hilaritas*, míg a másikat (*jocositas*) inkább a gúnyolódás váltja ki (Amir, 38). A fejezet lendületes érvelésű és legjobban követhető része, amikor Amir a shaftesbury-i belső monológ dramatikus, önismereti humorosságáról ír. A szókratészi dialógushoz hasonlítva az angol filozófus írásmódját érzékletesen fejti ki, hogyan válik a jókedvű nevetés a filozófus „zsebtükrévé”, melyben a szerző nem csak magát látja, hanem dialógusának szereplőit is, mintha „közönségévé válna saját kétszemélyes darabjának” (Amir, 59). Az ilyen beszélgetésben az ész érvelő okoskodása (*reasoning*) képes az indulatok megzabolázására, képes változtatni a habituson, és lehetséges a jobb emberré válás. A magányos és melankolikus filozófiai írásmód helyett Shaftesbury a társasági érintkezés terepévé kívánja tenni a gondolkodást, ahol a racionális kritika dialogicitása elképzelhetetlen a humor szellemessége nélkül (végig szinonimaként használja a *wit* és *humor* szavakat).

A könyv legizgalmasabb fejezete a mindössze tizenegy oldalas intermezzo, melyben Johann Georg Hamann keresztény filozófus sajátos humor- és iróniafelfogásáról olvashatunk (*Hamann — a humor és az irónia, mint a megértés kategóriái*). Amir szerint Hamann jelenti a kapcsolatot Shaftesbury és Kierkegaard humor és irónia értelmezései között: nem csak az angol gondolkodó műveinek német fordítójaként, hanem mert a keresztényi irónia hamanni fogalma nagy hatással volt Kierkegaard-ra (Amir, 89). Hamann művei vállalt homályosságukban olvashatatlanok (magyarul is), így fő gondolatait leginkább levelezéséből, illetve szekunder forrásokból ismerhetjük meg. Az a nézet, hogy Isten működése világunkban ironikus módokon nyilvánul meg, valamint Szókratész istenképet rejtő Szilénosz volta valóban visszaköszön Kierkegaard műveiben. Izgalmas a hamanni analogikus-ironikus „metasematizmus” (*metaschematism*) felvetése, ám, sajnos, egyetlen példával nem igazán meggyőző ennek prezentálása. A fabulából ismert tanító célzat mellett itt a regiszterek — mint például, isteni-emberi vagy magasztos-alantas — felcserélésén és összekeverésén túl a példa személyes érintettsége is szerepet kap. Az irónia negativitása az emberi végesség tudatát nyilvánítja ki,

míg a humor az isteni szabadság pozitívitásának elfogadásává és a megváltás eszközévé válik. A recenzens szívesen olvasott volna többet arról, hogy „Észak mágusának” ironikusan értelmezett keresztény vallásában a humor hogyan tesz képessé az isten-ember paradoxonának megértésére.

Søren Kierkegaard a tragikomikum filozófusa, így nem véletlen, hogy Amir könyvének leghosszabb, központi fejezete a dán gondolkodó szövegeit elemzi (*Kierkegaard: a humor, mint a filozófia legjava*). Kierkegaard-nál „a komikus etikai-vallási kategória[ként]” (Amir, 102) jelenik meg, és álneves írásaiban az emberi lélek történetét meséli el, ahogy az az esztétikai ironikustól az etikus humoron át eljut a hit igazságáig. A szerző is utal az iróniáról írott doktori disszertáció zárlatára:

*A humorban sokkal mélyebb a szkepszis, mint az iróniában; mert itt minden nem a végesség, hanem a bűnösség körül forog; a humor szkepszise úgy aránylik az iróniához, mint a tudatlanság a régi mondáshoz: credo quia absurdum; de sokkal mélyebb benne a pozitívítás is; mert aki nem emberi, hanem theanthropikus meghatározások között mozog, nem talál nyugalmat abban, hogy az embert emberré tegye, csak abban, ha az embert isten-emberré teszi. [Amir, 157, magyarul *Az irónia fogalmáról*, 318. Kiemelés az eredetiben.]*

Az írásokból kibomló kierkegaard-i filozófia azt az életutat jelenti, melyen az egyes szubjektum az én-központú esztétikai létezésből — áthaladva az etikai stádiumon — eljuthat a spirituális öröklét boldogságához. A fejezetben legtöbbször idézett *Lezáró tudománytalan utóirat Climacusa* a stádiumok közti határzónákba helyezi „az életművészet négy egzisztenciális kategóriáját”: a tragikust, a komikust, az iróniát és a humort (Amir, 119).⁴

Az Amir által alapvetően keresztény szerzőnek tekintett Kierkegaard indirekt közléseinek értelmezése hermeneutikai kihívást jelent, miközben az olvasó élet- (inkább lélek-) vezetése a „dialektikus megkettőződés”, a reflexió reflexiója révén működik. A *Szerzői tevékenységem szempontjában* írja, hogy „ahol a komolyság szolgálatában ködösítenek, dialektikus megkettőzéssel élnek, ott úgy kell az ilyesmit bevetni, hogy min-

⁴ A *Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez* teljes magyar fordítása még nem készült el, csak részletek olvashatók például Suki Béla válogatásában. Søren Kierkegaard, "Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez", ford. Valaczkai László, in *Søren Kierkegaard írásaiból*, szerk. Suki Béla (Budapest: Gondolat, 1982), 372-461.

den félreértés és ideiglenes értelmezés elháruljon, ám aki becsületesen keres, az rátaláljon az igaz magyarázatra” (Amir, 139, magyarul *Szerzői tevékenységem szempontja*, 35). A korai Kierkegaard-művek szókratészi ironikusának kérdő mosolyát a későbbi művek isten-emberének csendes inkognitója váltja fel: a vallási stádiumban a nevetésnek nincs helye. Az ironikus saját belső komikumát — üres szerepeit — élvezi, míg a humorista önmagán túllépve képes a *conditio humana* lényegi tragikumának etikai belátására. Továbbgondolva, a jogosulatlan komikum céltáblája a nevetséges felszín, így az kifelé, míg a jogosult befelé hat, és nem tagadja az emberi lét inherens ellentmondásait. A hit lovagja benső, vallásos meggyőződése komoly, csak külső inkognitójában emlékeztet a humoristára, így humora magasabb rendű, „szent tréfálkozás” (*holy jest*, Amir, 179). Ezt egyébként később Amir — a Kierkegaard-fejezet végén rögtönzött nevetéstörténet vázlatában — Rotterdami Erasmus keresztény groteszkjéhez és bölcs bolondságához hasonlítja (uo. 198).

A harmadik fejezetben (*Humor és a jó élet*) az önreformálás aktusa és az életvezetés gesztusának értelmezése lehetne a könyv legizgalmasabb vonulata, ha a szerző építene a korábbi elemzésekből levont tapasztalatokra. Ehelyett a 19. és a 21. századi humorértelmezések közti űrt kívánja betölteni úgy, hogy pár oldalban összegzi például Schopenhauer, Hegel, Carlyle, Jean Paul, Bergson vagy éppen Freud nézeteit a komikumról. Ebben a részben, mely korábbi konferenciaszövegek gyűjteménye (lásd a 8. végjegyzetet), a szerző kijelentései erőtlenné válnak, érvei elvesznek a szakirodalom erdejében, és eltűnik a kritikai távolságtartás. A nevetésértelmezések „elcsépelte” hármastípusításának — inkongruencia, felsőbbrendűség, megkönnyebbülés — ismétlésén túl azonban remek észrevételeket és számos kidolgozásra váró gondolatot is találunk. Ugyanakkor a tragikum komikumban történő feloldásának gyakorlata (Amir, 231-40) és az önmagunkon való nevetés képességének fejlesztése (vö. *Homo risibilis*, Amir, 277-86) egészen más irányt jelöl ki, és ez a szerző megváltozott stílusú kijelentéseiben is kifejezésre jut (vö. „*I suggest*”, „*I believe*” gyakori használata). A recenzensnek végig az az érzése, a szerző nem volt elég merész, hogy következtetéseket vonjon le, kutatásainak eredményeit szintetizálja, illetve új keretbe helyezze, így a borító festményének

homályos reprodukciója az elmosódott kontúrokkal metonimikusnak bizonyul a könyv egészét tekintve.⁵

A könyv egyik legnagyobb erénye a részletes és nagyon jól használható index. A filológiai precizitás mellett kiemelendő, hogy Amir hihetetlen mennyiségű szakirodalmat dolgozott fel (a bibliográfia 38 oldalas), és egy-egy végjegyzete tanulmányokat rejt: például, az első rész 19. végjegyzete Leibniz Shaftesbury kritikájáról, a 75. Locke szellemesség-értelmezéséről, vagy a 96. a nevetésről a filozófusok által írt etikákban és a 97. Kantnál (Amir, 291, 297, 300-01).⁶ A szerkezet viszont szétesik, mivel a szerzői koncepció az, hogy egyes fogalmak mentén mutatja be az egyes gondolkodók értelmezését: ezek visszatérően „a komikus”, „a nevetséges”, „a szellemes”, „az irónia”, és természetesen a „jó élet” és „a humor”. A fejezeteken belül alfejezeteket találunk, azokon belül szakaszokat, majd alszakaszokat számozás nélkül. A szerző nem vezeti a humorértelmezések dzsungelébe invitált olvasót, hanem inkább csak „bedobja” a fogalmi útvesztő közepébe, és hagyja, hogy onnan ki és magára találjon. Ám a szakirodalmi bolyongások ilyen invenciózus megélése inkább a recenzens olvasata, mivel a bevezetőben erre utalást, illetve ehhez fogódzót nem kapunk. A szerkezethez illeszkedően el kell mondanunk: a nem igazán eredeti fejezetcímek előrevetítik, hogy a könyv ismétlésekkel teli. Ezzel sem lenne gond, ha a szerző összefűzné gondolatait, esetleg mintegy spirálisan haladva mélyítené a humor értelmezését.

Lydia B. Amir könyve ötletadó és tanulságos, még ha nem is úgy, ahogyan valószínűleg a szerző reméli. Általánosságban a könyv nem győzte meg a recenzent arról, hogy hálás téma a humor filozófiai megközelítése. Továbbá csak remélni tudjuk, hogy következő művében a szerzőnek sikerül megfelelőbb szerkezetben elrendezni mindazt, amit olvasójával megosztani kíván.⁷ S végül még egy észrevétel: talán nem ártana megfo-

⁵ Megjegyzem, rossz ómen egy állatkínzó festményt választani a humorról és a jó életről szóló könyv borítójára. Jan Steen *Táncóra* (1660-1679) című képén gyerekek nevetve táncolni tanítanak egy kismacskát, míg a kép felső harmadában az ablakból egy öregember rosszállóan néz le a vidám társaságra. A szenvedő állattal némi együttérzést csak az ugató kutya mutat. Vajon mit árul el ez a kép a humor jótékony és empatikus képességéről? Egyáltalán miért került egy ilyen kép a borítóra?

⁶ Az idézett szerzők között örömmel találunk magyarokat is; Amir többször idéz Heller Ágnes, John Kekes és Arthur Koestler műveiből. Már ez a három név is mutatja a másodlagos irodalom szelekciójának esetlegességét, annak szétszóródó jellegét, illetve a vizsgálódás kereteinek hiányát.

⁷ Eredetileg recenzióm címe a *Nevetés filozófiája* lett volna, de a végjegyzetekből megtudtam, hogy a szerző már dolgozik következő könyvén, melynek *A nevetés és a jó élet* (*Laughter and the Good Life*) címet adta (Amir, 287 és 327).

gadni Shaftesbury tanácsát, hogy a humor alkalmazása jót tesz az (ön)értelmezés igazságtartalmának, vagy legalább jó lenne átvenni Kierkegaard-tól a komoly diskurzus (ön)reflexív ironikus kérdésfeltevéseit.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Hamann, Johann Georg. *Válogatott filozófiai írásai*. Fordította Rathmann János. Pécs, Jelenkor, 2003.
- Kierkegaard, Søren. „Az irónia fogalmáról”. In Søren Kierkegaard, *Egy még elő ember írásaiból: Az irónia fogalmáról*, fordította Soós Anita és Miszoglád Gábor. Pécs: Jelenkor. 2004. 57-319.
- . „Lezáró tudománytalan utóirat a filozófiai töredékekhez”. Fordította Valaczkai László. In *Søren Kierkegaard írásaiból*, szerkesztette Suki Béla. Budapest: Gondolat, 1982. 372-461.
- . „Szerzői tevékenységem szempontja”. In *uő, Szerzői tevékenységemről*, fordította Hidas Zoltán. Debrecen: Latin Betűk, 2000. 27-119.
- Shaftesbury, Lord. *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (Levél egy barátjához)*. Fordította Harkányi András. Budapest: Atlantisz, 2008.